

kiem. *De precalvinistische periode van Abraham Kuyper*, Hilversum 2006; voor een toelichting bij bepaalde uitspraken verwijs ik naar deze bundel. Soms evenwel heb ik rechtstreeks gebruik gemaakt van de in de bundel verwerkte bronnen en literatuur. Daarnaast werden de volgende publicaties geraadpleegd:

- W. Berkelaar, 'Ongevoelig drammer vol emancipatiedrift' (Recensie J. Koch, *Abraham Kuyper*), in: *Historisch Nieuwsblad* 2006/5, 54-55.
- J. Heringa Ez., 'Des leeraars betrekking op zijn eigen huisgezin', in: J. Heringa Ez., H.E. Vinke (red.), *Kerkelijke raadvrager en raadgever* III, 2, Utrecht 1841, 302-346.
- G. Huisman, *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940*, Amsterdam 2000.
- A. Kuyper, *Ons instinctieve leven*, Amsterdam [1908].
- Verder: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen/databank/uitslag_per_verkiezing

ten van de Amsterdamse weldoeners mocht studeren heeft namelijk niet alleen doorzettingsvermogen, maar ook een heldere kop. Ook als hij al oud is, zal hij graag klassieke auteurs lezen en met waardering spreken over zijn favoriete leermeester, de eminente Leidse theoloog J. Clarisse. De ontwikkeling van zijn echtgenote is voor een predikantsvrouw bovenmodaal; ze voldoet ruimschoots aan de kundigheden en beschaving die voor een dergelijke betrekking passend worden geacht. De gaven van de inmiddels niet meer zo jonge predikant en zijn vrouw blijven niet onopgemerkt; twee jaar later krijgt hij een beroep naar het stadje Geervliet op Voorne en Putten. Ze gaan er heen, maar binnen vier jaar trekt het echtpaar alweer verder, naar het aan overzijde van de rivier gelegen Maassluis, waar de hervormde gemeente drie predikantsplaatsen telt. Vervolgens voert de weg in 1841 naar Middelburg, met zeven hervormde predikantsplaatsen, om tenslotte in 1849 te eindigen in Leiden, dat er negen heeft. Kinderen komen er pas in Maassluis; na twee dochters wordt daar op 29 oktober 1837 ook de eerste zoon geboren, Abraham, vernoemd naar de grootvader van vaders kant. Nog zeven kinderen zullen volgen: twee in Maassluis en de overige, onder wie een tweede zoon, in de Zeeuwse hoofdstad. Ziekte en dood gaan niet aan het gezin voorbij. Voordat het naar Leiden vertrekt zijn vier dochters gestorven; bovendien wordt de vader ernstig ziek. Wat deze donkere kant van het leven op de jonge Bram heeft uitgewerkt, valt moeilijk na te gaan. In ieder geval is duidelijk, dat zijn latere vertogen over de zaligheid van jonggestorven kinderen, bijvoorbeeld in *E voto Dordraceno*, niet slechts ingaan op vragen van anderen, maar tevens op eigen jeugdervaring stoelen. Naar een lagere school gaan de Kuijpertjes niet; de ouders verzorgen zelf het onderwijs, ook al om geld uit te sparen. Immers, hoewel iedere nieuwe gemeente tevens een vermeerdering van traktament oplevert, leeft het gezin zeker tot en met Middelburg in fatsoenlijke armoede. Vooral in de deftige Zeeuwse hoofdstad moet het zijn stand ophouden. Soms lukt dat eenvoudigweg niet: als vader Kuijper uit Middelburg vertrekt, weigert hij de gebruikelijke som van f 20 (voor het predikantsweduwenfonds) in de klassikale kas te storten; tot in de algemene synode van zijn kerk wordt van dit opmerkelijke feit melding gemaakt.

Mede dankzij de opvoeding in eigen kring groeit Bram op in een zeker isolement. Van vriendschappen met andere kinderen is niets bekend. Wel wordt hij, de lieveling van zijn moeder, door leeftijdsgenoten op straat gepest vanwege zijn verzorgde kleding. Als hij al buiten het gezin komt, verblijft hij meestal bij oudere, meer bemiddelde Middelburgers, die de vroegwijze knaap graag vertroetelen.